

ЗБИРКЕ ПОЛИТИЧКИХ ЕМИГРАНАТА У АРХИВУ ЈУГОСЛАВИЈЕ

318

Апстракт: Архив Југославије чува преко 60 збирки архивске грађе које је добио путем откупа или поклона. У раду ћемо приказати збирке политичких емиграната Божидара Влајића, кнеза Павла Карађорђевића, Марка Крстића, Десимира Тошића и Милана Гавриловића и дати следеће информације: како су збирке формиране, граничне године и количина архивске грађе збирки, начин сређености и доступности, информације о садржају и значају архивске грађе збирки. Овим радом желимо да скренемо пажњу на значај поменутих збирки за проучавање политичког живота у Краљевини Југославији и српске и југословенске политичке емиграције, али и да подстакнемо друге архиве у Србији да се више ангажују у прикупљању заоставштина политичке емиграције.

Кључне речи: политички емигранти, архивска грађа, заоставштина, збирка, Архив Југославије

Предратном иселјеништву придружило се на хиљаде људи које је завршетак рата затекао изван граница Југославије, а који су одбили да се врате, или су напустили земљу због неслагања са извршеним променама или из страха од казни револуционарних судова. Сви они који су одлучили да нови живот наставе у емиграцији сматрају се политичким емигрантима. Међутим, међународно право не познаје појам политички емигрант, већ особе које спадају у ову категорију квалификује као избеглице. Под појмом избеглица подразумева се лице које је избегло из матичне земље плашећи се репресије - због политичких ставова или активности, верских ставова или националних схватања - у неку другу земљу, што у формалном смислу одговара појму политичке емиграције.³

У раду су обухваћене збирке политичких емиграната чија је грађа углавном настала у емиграцији као продукт њиховог деловања и ангажовања у животу и раду емиграције и емигрантских организација и које су биле поклоњене некој институцији у иностранству или су остале у власништву породице/пријатеља све док нису поклоњене Архиву Југославије. Како не би дошло до забуне и нејасноће, на-

¹ архивист, ivana.bozovic@arhivyu.rs

² архивист, marko.r@arhivyu.rs

³ Milo Bošković, *Jugoslovenska politička emigracija na Zadapu* (doktorska disertacija), Београд 1977, 8-9; Mira Radojević, *Savez „Oslobodjenje“ o spoljnoj politici jugoslovenske države (1948-1961)*, *Annales* 4, Копер 2014, 681.

глашавамо да збирке Милана Стојадиновића и Станислава Кракова, који су такође били политички емигранти, нису обухваћене у раду због напред изнетих критеријума - грађа њихових збирки у потпуности датира од пре њиховог одласка у емиграцију и формиране су у Архиву Југославије након разграничавања неколико фондова.

Прикупљање заоставштина политичких емиграната сложен је и дуготрајан процес. Уколико је тестаментом стваралац завештао личне хартије некој институцији у иностранству њихов повраћај у земљу, у оригиналу, практично је неизводљив. Једино решење је уколико институције у којима се заоставштине чувају изразе спремност да уступе заоставштине у микрофилмованом или дигитализованом облику. Ни прибављање заоставштина од потомака политичких емиграната није нимало лак задатак. Зашто? Та „блага“ су сакривена далеко од очију јавности и за њих се не зна све док се неко од потомака не јави архиву и изрази жељу да их поклони. Поставља се питање колико таквих заоставштине постоји у приватном власништву, расутих по целом свету, која таворе по подрумима и таванима, а историчарима би била од велике користи.

На Хуверовом институту при Станфорд универзитету у САД похрањено је највише заоставштина српских и југословенских политичких емиграната, попут Константина Фотића, Божидара Пурића, Жарка Поповића, Драгише Цветковића, краља Петра II Карађорђевића, Милорада Драшковића и др. Појединци своје заоставштине предали и Колумбија универзитету у Њујорку, као што су кнез Павле Карађорђевић, Иван Суботић и Борис Тодоровић.

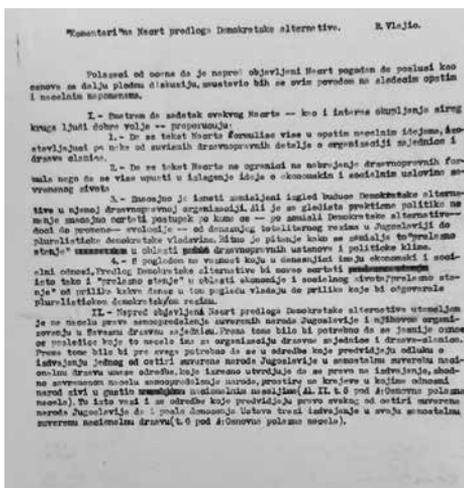
Након пада комунизма у Југославији, у архивистичким круговима могло је да почне размишљање о прикупљању и враћању збирки политичких емиграната у земљу, у оригиналу или репродукованом облику. Неколико архива у Србији је путем поклона добило и чува вредне збирке политичких емиграната битне за проучавање војних питања и емиграције после Другог светског рата. У Међуопштинском архиву у Чачку истраживачима су на располагању збирке Раденка Лазовића, Бранислава Радуловића и мајора Николе А. Косића, у Архиву САНУ се налази део заоставштине мајора Николе А. Косића, а у Историјском архиву Београда заоставштина Косте Ст. Павловића. Библиотека Института за савремену историју чува архиву генерала Миодрага Дамјановића.

Архив Југославије се дуги низ година залаже за прикупљање заоставштина политичких емиграната и на том пољу су остварени запажени резултати. Збирке Божидара Влајића, кнеза Павла Карађорђевића, Марка Крстића, Десимира Тошића и Милана Гавриловића добијене су путем поклона од страних институција (Колумбија универзитет и Хуверов институт) или од приватних лица (потомака или пријатеља ствараоца збирке). Прва збирка политичког емигранта, односно део збирке, поклоњен је Архиву Југославије 1991, а последња примљена заоставштина је збирка Милана Гавриловића 2013. године.

447 - БОЖИДАР ВЛАЈИЋ

Божидар Влајић (Београд, 8. IX 1888 – Лондон, 14. V 1974), адвокат, публициста, политичар. За време Првог светског рата радио је у Централном пресбироу Врховне команде и као преводилац у једној француској бригади у Солуну. У међуратном периоду објављивао је текстове о југословенској унутрашњој политици у *Недељном гласнику* (1922), *Српском књижевном гласнику* (1922-1928), *Правди*, *Новом добу* и другим гласилима. Пришао је Демократској странци Љубомира Давидовића и постао је шеф кабинета Владе Љ. Давидовића (1924), секретар Главног одбора Демократске странке (1925-1929) и народни посланик у Тетовском округу (1927). За време Другог светског рата у Влади Милоша Трифуновића обављао је дужност министра социјалне политике и народног здравља (1943). Емигрантске дане проводио је у Великој Британији, где је био председник Културног одбора Удружења слободних грађана Југославије, потпредседник Удружења српских писаца и уметника у Лондону, члан Савеза „Ослобођење“, а учествовао је и у раду за Демократску алтернативу. Писање о политичким питањима наставио је и у емиграцији, у часописима *Поруке*, *Глас канадских Срба* и *Савременик*, а био је и вишегодишњи уводничар *Наше речи* (1962-1974). Написао је књигу *Свођење рачуна и преиспитивање*, објављену у Лондону 1960. године.⁴

320

Коментари Божидара Влајића на Нацрт предлога Демократске алтернативе (АЈ, 447-1)

Заоставштину Божидара Влајића Архиву Југославије предао је Десимир Тошић у два наврата (1991. и 2002. године).⁵ Иначе, Тошић и Влајић су били пријатељи и сарадници – чланови Савеза „Ослобођење“ и уводничари његовог листа *Наша реч* – те с тога не чуди чињеница што се заоставштина Б. Влајића нашла у поседу Д. Тошића. Претпостављамо да су му личне хартије уступили или сам Влајић или чланови Влајићеве породице после 1974. године. Када се говори о распону година архивске грађе, последњи документ који је настао из пера Божидара Влајића датиран је 20. јула 1970, али се у оквиру збирке налазе и два документа из 1977. која је приложио Десимир Тошић, док се заоставштина налазила код њега, па је на основу тога распон грађе од 1941. до 1977. године.

⁴ *Božidar D. Vlačić*, *Naša reč* (vanredno izdanje), London maj 1974, 1-2; *Spomenica Božidara Vlačića*, *Naša reč* 259-260, London, decembar 1974, 1-67; Desimir Tošić, *O ljudima. Eseji, zapisi, sećanja*, Beograd 2000, 132-144; Коста Ст. Павловић, *Онакви какве сам их знао*, Београд 2004, 63-76; Драгољуб Јовановић, *Медаљони III*, Београд 2008, 98-101; М. Радојевић, *Влајић, Божидар Бока*, Српска енциклопедија, II, Нови Сад-Београд 2013, 517-518; Дејан Ђокић, *Nesentimentalni idealisti: Desimir Tošić, Božidar Vlačić i uvodnici časopisa Naša reč (Pariz-London, 1948-1990)*, Beograd 2013, 6, 29-36, 409-412, 607-610.

⁵ Досије збирке Божидара Влајића.

Збирка Божидара Влајића архивистички је обрађена и урађен је попис докумената. Количина архивске грађе износи 0,06 дм (1 фасцикла) и углавном су то оригинална документа писана на српском, француском и енглеском језику. Хронолошки су сређена и груписана у две тематске целине:

1. Из рада Министарског савета Краљевине Југославије 1942-1944. У овој групи докумената налазе се писма, говори, дописи чланова југословенске Владе у емиграцији, попут Слободана Јовановића, Михе Крека, Милоша Трифуновића, Саве Косановића; извештаји о политичким приликама у Југославији; брошуре, белешке и друге информације које пружају подлогу за проучавање рада Министарског савета Краљевине Југославије.
2. Преписка Божидара Влајића 1941-1970. Веома мали број писама се односи на период Другог светског рата (већина је настала у периоду после 1945) и сведоче о бројним контактима које је Влајић имао са српским и југословенским политичким емигрантима: Ванетом Ивановићем, Десимиром Тошићем, Марком Крстићем и Стеваном Тривунцем у погледу питања око Демократске алтернативе и Српског народног одбора.⁶ Стога је збирка Божидара Влајића незаобилазна за истраживање политичке емиграције и представља допуну збиркама Десимира Тошића и Марка Крстића, које се налазе у Архиву Југославије.

На основу евиденције о корисницима архивске грађе, која се води у читаоници Архива Југославије, у периоду 2003-2019. године ову збирку је консултовало четворо истраживача за потребе писања монографије и мастер рада.

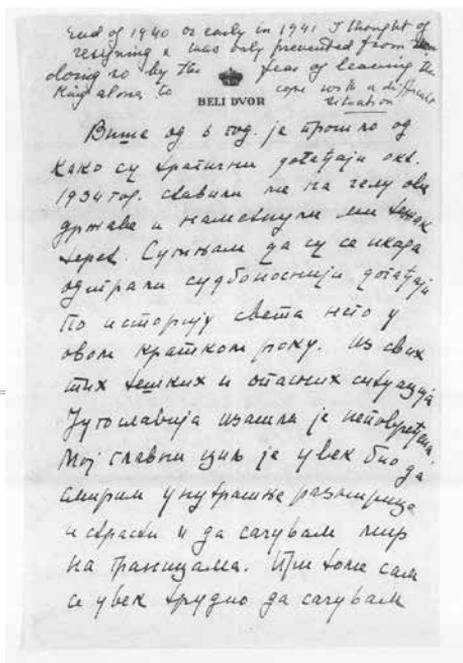
797 - КНЕЗ ПАВЛЕ КАРАЂОРЂЕВИЋ

Кнез Павле Карађорђевић (Санкт Петербург, 15. IV 1893 – Париз, 14. IX 1976), краљевски намесник Петра II. После Мајског преврата 1903. долази у Србију са стрицем Петром I, који је бринуо о њему. На Оксфорду је 1913. започео студије које је завршио после Првог светског рата. Био је велики љубитељ уметности и 1935. основао је Музеј кнеза Павла у Београду. После убиства краља Александра у Марсеју 1934, по његовом тестаменту, кнез Павле је постављен за једног (и главног) од намесника малолетном краљу Петру II. Дужност регента обављао је до 27. марта 1941. када са породицом напушта Југославију. Британци су га интернирали у Кенију, а 1943. се преселио у Јужноафричку Унију. У Европу се вратио 1948. године.⁷

У првој половини 1953. године кнез Павле Карађорђевић је повео преписку

⁶ Архив Југославије (АЈ), Збирка Божидара Влајића (447), фасцикла 1; Душан Јончић, Гојко Маловић, Саша Илић, Нада Петровић, *Водич кроз збирке Архива Србије и Црне Горе*, Београд 2007, 128-129.

⁷ Dušan Biber, *Knez Pavle u britanskoj konfinaciji*, *Časopis za suvremenu povijest* 2-3, Zagreb 1976, 19-46; Нил Балфур, Сели Мекеј, Кнез Павле Карађорђевић, Београд 1990; Ивана Божовић, Кнез Павле Карађорђевић у изгнанству 1941-1976, Архив 1-2, Београд 2012, 128-141.

Белешка кнеза Павла крај 1940. или почетак 1941 (AJ-797, ролна 15, снимак 415)

са Јакобом Б. Хоптнером (*Jackob B. Hoptner*)⁸ и проф. Мозлијем (*Mosely*)⁹ о предаји своје заоставштине Колумбија универзитету у Њујорку. Став кнеза Павла по том питању се види из Хоптнеровог писма упућеног кнезу 18. августа 1953: „Ова донација остаће анонимна и неће се пружати никакав публицитет; Ваше инструкције на сваком пакету ће бити унете у целисти; Ниједном Југословену неће бити дозвољено да користи материјале које сте поверили Архиву; Мене сте унајмили као свог представника по свим питањима која се тичу располагања, бриге и коришћења Вашег материјала.“¹⁰ Заоставштина је sukcesивно, као поклон кнеза Павла и кнегиње Олге, а преко Јакоба Б. Хоптнера и Харијет Хоптнер (*Harriet Hoptner*), предавана Колумбија универзитету (1954, 1964, 1969-70, 1978, 1981, 1985). Драгослав Ђорђевић, бивши официр краљевске југословенске војске, у виду поклона је 1988. године приложио кнежева писма, са којим је имао преписку 1968-1975, заоставштини кнеза Павла на Колумбија универзитету.¹¹

Стручна јавност је први пут сазнала о постојању заоставштине кнеза Павла појавом књиге Јакоба Б. Хоптнера *Југославија у кризи 1934-1941* (*Yugoslavia in crisis 1934-1941*), објављеној у САД у издању *Columbia University Press* 1962. године. Књига је преведена и публикована у Југославији 1972, а предговор је написао др Богдан Кризман. Намеће се питање како и када је ова збирка, односно документа за период до 1941. године, изнета из Југославије. Претпоставка да ју је Хоптнер изнео, јер је боравио у Југославији 1946-1947. као специјални представник америчког Црвеног крста, доводи се у питање, пошто се према наводима кнегиње Јелисавете Карађорђевић кнез упознао са Хоптнером тек 1952. године.¹²

⁸ Јакоб Б. Хоптнер (1919-1974), амерички историчар.

⁹ Проф. Мозли, руководилац Архива централне и источне Европе на Колумбија универзитету.

¹⁰ Писмо Јакоба Б. Хоптнера кнезу Павлу Карађорђевићу 18. август 1953. АЈ, Збирка кнеза Павла Карађорђевића (797), ролна 3, снимак 520.

¹¹ Почетак познанства датира од јуна 1968. када је Драгослав Ђорђевић обавестио кнеза Павла о изради своје магистарске тезе *Два дана у југословенској историји, 25. и 27. март 1941. године*, на колекту у Сан Хосеу, Калифорнија. Писмо Драгослава Ђорђевића кнезу Павлу Карађорђевићу 6. јун 1968. АЈ-797, ролна 6, снимци 130-132.

¹² Миладин Милошевић, *Заоставштина кнеза Павла Карађорђевића*, Архив 1-2, Београд 2006, 174. У прилог тези да су се кнез Павле и Хоптнер упознали тек 1952. говори писмо Михе Крека у коме је замолио кнеза да прими Хоптнера који намерава да напише књигу

Покушаји југословенских историчара да за потребе писања научних радова користе заоставштину кнеза Павла нису уродили плодом, јер је кнез тестаментом забранио да његове личне хартије похрањене на Колумбија универзитету могу да користе истраживачи из Југославије докле год је у земљи комунизам на власти. Такође, и настојања Архива Југославије 80-их година прошлог века да дође до информација о садржају заоставштине била су безуспешна. Почетком 2000-их Архив¹³ се обратио кнегињи Јелисавети Карађорђевић да помогне да се дође до сазнања о садржају докумената заоставштине и могућности добијања оригинала или копија. Разговори које је кнегиња Јелисавета имала са управом Колумбија универзитета били су успешни. Пошто није било могуће вратити оригинале, управа Универзитета је донела одлуку да се заоставштина кнеза Павла микрофилмује о њиховом трошку и поклони Архиву Србије и Црне Горе¹⁴. Тања Чеботарев је допутовала у Београд и у име Колумбија универзитета предала 16 ролни микрофилма (35мм) 9. новембра 2006. године.¹⁵

Распон година збирке је од 1757. (документ о кнежевској руској породици Демидов) до 1976. године. Напоменули бисмо да се у оквиру збирке налази и повеља краља Милутина из 1302, којој се почетком XX века губи траг, али добијањем заоставштине кнеза Павла установљено је где се налази оригинал. Целокупна заоставштина је дигитализована и доступна је за прегледање у дигиталном облику. Попис који је добијен са микрофилмовима је доста сумаран, садржи основне смернице (попис се може пронаћи на сајту Колумбија универзитета), те се стога одмах приступило прегледу целокупне добијене заоставштине и изради адекватног инвентара (аналитички инвентар). Сви документи су обрађени, пописани и подељени у пет главних целина: Документација настала пре рођења кнеза Павла Карађорђевића (до 1893), Документација настала од рођења кнеза Павла до убиства краља Александра Карађорђевића (1893-1934), Документација настала у

о Југославији и периоду кнежевог регенства, „Мислим да ћете учинити добро дело ако се одазовете његовој молби и послужите му са обавештењима и документима који су му потребни, да би његова књига била убедљива и потпуна.“ Писмо Михе Крека кнезу Павлу Карађорђевићу без датума, АЈ-797, ролна 6, снимак 500. Иако није датирано, на основу преписке кнеза Павла са Влатком Мачеком и Драгишом Цветковићем може се закључити да је написано лета 1952. Писмо сличне садржине кнез је примио од В. Мачека 3. августа 1952, а Д. Цветковић је септембра 1952. писао кнезу Павлу да је добио писма од Мачека и Крека у којима препоручују Хоптнера и да се он видео са њим. Из Драгишених писама се види да је кнез требало да се састане са Хоптнером крајем септембра или у децембру 1952. Види: Писмо Владка Мачека кнезу Павлу Карађорђевићу 3. август 1952, АЈ-797, ролна 2, снимци 550-551; Писма Драгише Цветковића кнезу Павлу Карађорђевићу 3. септембар и 9. септембар 1952, АЈ-797, ролна 1, снимци 542-543, 546-547.

¹³ На иницијативу Миладина Милошевића, тадашњег заменика директора Архива, покренуто је питање о добијању збирке кнеза Павла Карађорђевића са Колумбија универзитета у Њујорку као и збирке Милана Гавриловића са Хуверовог института на Станфорд универзитету у Калифорнији. Уз помоћ кнегиње Јелисавете Карађорђевић и Алексе и Косаре Гавриловић те две збирке се данас налазе у Архиву.

¹⁴ Званичан назив Архива Југославије у периоду 2003-2009.

¹⁵ М. Милошевић, *нав.* дело, 174-175; Досије збирке кнеза Павла Карађорђевића.

време намесништва (1934-1941), Документација настала у време кнежеве интернације (1941-1943) и Документација настала у време кнежеве доживотне емиграције (1943-1976). Унутар сваке целине документа су према теми или личности разврстана на групе и подгрупе.¹⁶

Прва целина је квантитативно најмања и пружа податке о члановима породице Карађорђевић (Карађорђу, кнезу Александру, кнезу Арсену Карађорђевићу) и породици Демидов. Друга и трећа целина (поготово она) најзначајније су јер садрже вредну грађу за проучавање односа између регента/краља Александра и кнеза Павла (1914-1934); о односу кнеза Павла са малолетним краљем Петром II и Краљевским домом; оригинал Устава из 1931. (тзв. Октроисани устав); тестамент краља Александра из 1934; документа о односима КСХС/КЈ са другим европским земљама (Немачком Француском, Италијом, Румунијом, СССР и др); многобројну преписку кнеза Павла, док је вршио дужност намесника и пре тога, са краљевским намесницима др Ивом Перовићем и Раденком Станковићем; члановима европских династија; југословенским министрима и политичарима (издвојили бисмо писма Милана Стојадиновића и Драгише Цветковића); страним државницима и политичарима; Миланом Антићем, министром Двора; страним дипломатским представницима у КЈ (попут британских посланика Роналда Кембела и Невила Хандерсона); затим кнежев дневник из 1934, 1936-1937. и друго. Поред аката о спољној политици, коришћењем збирке кнеза Павла Карађорђевића може се проучавати и унутрашња политика у Југославији (хрватско питање и стварање бановине Хрватске, Конкордат, Југословенска радикална заједница). Јасно је да ова збирка представља допуну фондова и збирки Архива Југославије битну за проучавање југословенске државе у периоду између два рата, нарочито за период Павловог регенства. Последње две целине пружају податке о деловању Министарског савета КЈ у емиграцији и појединих југословенских политичара; разна акта упућена кнезу Павлу током боравка у Кенији и огромну преписку коју је водио током емигрантских дана (најобимнију преписку је имао са Драгишом Цветковићем, Влатком Мачеком, Михом Креком, Костом Ст. Павловићем, Јакобом Хоптнером и др). Документа су углавном на српском, енглеском и француском, затим на немачком, руском, мађарском и славеносрпском језику.¹⁷

У току процеса дигитализације и израде инвентара приступило се припреми изложбе *Кнез Павле Карађорђевић краљевски намесник 1934-1941*. (аутори др Гојко Маловић, Душан Јончић, Београд, 2007) у којој је у ствари приказан целокупан животни пут кнеза Павла, од рођења до смрти, са посебним освртом на период регенства. У изради изложбе коришћена је архивска грађа из многих фондова и збирки које се чувају у Архиву, а свакако да је незаобилазна била и скоро добијена збирка кнеза Павла са Колумбија универзитета (употребљено је 35 докумената из ње). У наредном периоду, документа ове збирке су у већој или мањој мери коришћена за израду неколико изложби: *Југославија у међународним односима 1918-1992* (аутори Душан Јончић, др Гојко Маловић, Београд, 2008), *Југословенске владе 1918-2006* (аутори др Гојко Маловић, Душан Јончић, Београд, 2010), *Личности*

¹⁶ Досије збирке кнеза Павла Карађорђевића; Инвентар збирке кнеза Павла Карађорђевића.

¹⁷ Види: Инвентар збирке кнеза Павла Карађорђевића.

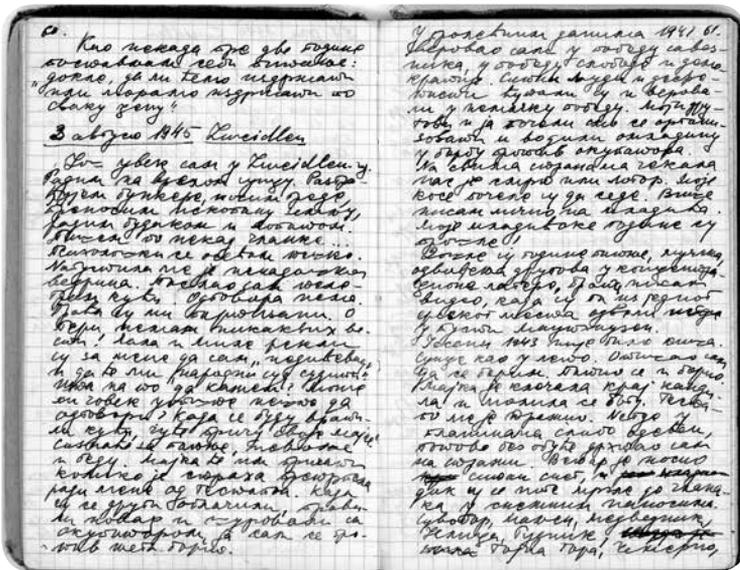
и потписи - Аутографи познатих личности на документима Архива Југославије (аутори Душан Јончић, Јелена Ђуришић, Драгош Петровић, Београд, 2014), Краљевина Југославија у Друштву народа (аутори Душан Јончић, Јелена Ђуришић, Београд, 2014) и Србија-Русија, Југославија-СССР (аутори др Алексеј Тимофејев, др Горан Милорадовић, др Александар Животић, Београд, 2018).

Према евиденцији о истраживачима у читаоници Архива, збирка кнеза Павла Карађорђевића коришћена је преко 30 пута у периоду од 2012. до 2019. године, због писања мастер рада, доктората, чланка, монографије и припреме изложбе.

844 - МАРКО КРСТИЋ

Марко Крстић (Београд, 20. VIII 1920 – Француска, 19. XI 2005), правник, новинар. Готово одмах по упису на Правни факултет у Београду 1938. узео је активно учешће у раду демократске омладине. Један је од оснивача Клуба демократских студената (члан Управног одбора и секретар) и један од оснивача и уредник листава *Демократ* и *Реч*. Учествовао је у оснивању Фронта за одбрану домовине (формиран 26. марта 1941). За време непријатељске окупације узео је учешће у формирању илегалног покрета Младих демократа и постао члан Извршног комитета ове организације. Током 1943. прикључио се штабу Равногорског корпуса. Уређивао је лист *Омладинска реч* и био један од организатора Омладинског конгреса младих бораца и присталица демократског отпора и некомуниста (јануара 1944). За време рата обављао је дужности команданта штаба групе Б/2 за целу западну Србију и I Омладинске бригаде „Михајло Наумовић“. За заслуге у рату унапређен је у поручника II степена и команданта Омладинске бригаде. У првим послератним годинама, у Женеви је завршио Правни факултет (студије права започео у Београду 1938).

У емигрантским круговима био је доста активан: оснивач и председник Српске демократске омладине; један од оснивача Савеза „Ослобођење“; један од оснивача и уредник *Наше речи* и едиције *Наше дело* (1948-1958); учествовао у раду Савеза српских, хрватских и словеначких независних демократа и био уредник часописа *Југословенски билтен*; био је представник

Дневник Марка Крстића (АЈ, 844-1)

Срба демократа у Француској и оснивач и уредник часописа *Демократија*; један од организатора Париске групе и уредник истоимене публикације; учествовао је у организацији годишњих састанака „Демократски сусрети“. Поред активности у емигрантским организацијама, живот Марка Крстића обележила је и његова професионална активност новинара-спикера на Радио Паризу (1951-1974).¹⁸

Иницијатива за предају заоставштине Марка Крстића потекла је од његове кћерке Лепосаве Рес (*Rees*) Крстић из Женева. У њено име директора Архива Југославије посетио је Зоран Хођера¹⁹, иначе пријатељ Марка Крстића. Будући да се Архив годинама залагао, а и даље се залаже, за прикупљање заоставштине политичких емиграната, предлог је прихваћен са задовољством. Крајем 2010. почела је преписка Архива и Лепосаве Рес Крстић у вези са предајом личних хартија њеног оца, које су из Швајцарске стигле у Београд 28. јануара 2011. године.

326

Укупна количина архивске грађе збирке износи 7 дм (40 фасцикли писаног, куцаног и штампаног материјала, једна кутија са видео-тракама (44 комада) и емигрантски часописи). Збирка је хронолошки сређена и Лепосава Рес Крстић је написала, на француском језику, обиман попис садржаја (135 страна), кроз који може да се прати активност и рад Марка Крстића. Овим пописом, можда би било исправније рећи студијом, јер садржајем више подсећа на студију него на попис, обухватила је целокупну грађу, изузев исечака из новина из иностранства и Југославије (1989-2002) у којима се дискутује о политичким проблемима у Југославији и Србији. Збирка садржи податке о политичком, војном и новинском ангажовању Марка Крстића од предратних дешавања на Универзитету у Београду, одласку на слободну територију и приступању Покрету отпора генерала Михаиловића до одласка у емиграцију и деловању у емигрантским организацијама. Међу архивском грађом се налазе бројна писма из преписке Марка Крстића са личностима из политичке емиграције, члановима Савеза „Ослобођење“, Савеза српских, хрватских и словеначких независних демократа, документа о демократској омладини, Савезу „Ослобођење“, Демократској алтернативи, Демократској сусретима, његова лична документа, прибелешке из прочитаних књига, часописи (*Наша реч*, Париз, 1948-1958; *Порука*, Лондон, 1950-1959; *Савременик*, Париз, 1976-1986; *Демократски сусрети*, Лондон, 1983-1994; *Ми и други о нама* - историјско-културни гласник удружења Југословена у Швајцарској, Ваденвил, 1984-1995 и др.), географске карте, печати. Збирка садржи изузетно богат материјал за проучавање најпре живота и рада Марка Крстића, а затим и емиграције и емигрантских организација. Посебно бисмо истакли дневник који је Крстић водио од 16. новембра 1943. до 17. јула 1947. и који би било добро, као и дневник Десимира Тошића, објавити и тиме сећања двојице политичких емиграната приближити стручној јавности.

Граничне године архивске грађе су 1938-2005, с тим што би требало напоменути да се у грађи налази и неколико исечака из штампе за период 1922-1937, али то неће утицати на граничне године. Документа су на српском, француском и енглеском језику.

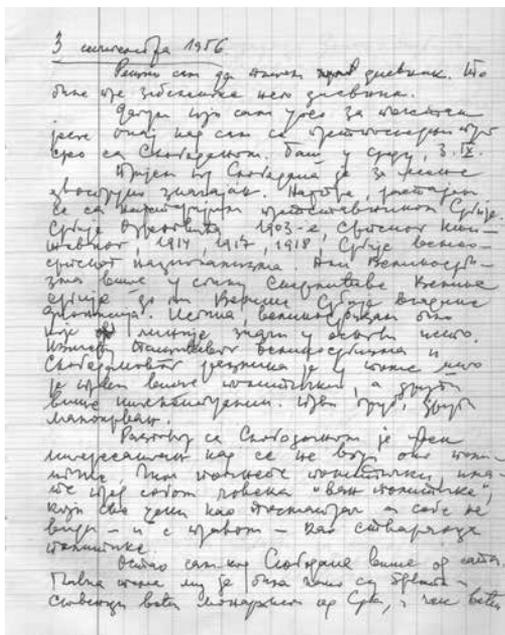
¹⁸ Досије збирке Марка Крстића.

¹⁹ Зоран др Хођера (1923-2012), економиста, универзитетски професор.

Иако дародавац није имао никакве посебне услове ни ограничења за коришћење архивске грађе збирке, од тренутка смештаја у депо Архива почетком 2011, па до 2019, она ниједном није била консултована од стране истраживача у читаоници.

849 - ДЕСИМИР ТОШИЋ

Десимир Тошић (Бела Паланка, 19. II 1920 – Оксфорд, 7. II 2008), публициста. По упису на Правни факултет у Београду постаје члан студентске организације Демократске странке, а током 1940. биран је за секретара и председника. За време априлског рата 1941. пријавио се као добровољац у 10. прекобројном пуку код Блажуја (Сарајево). За време окупације био је члан Извршног одбора илегалне Демократске омладине. Ухапшен је 1943. и послат најпре у нацистички логор на Сајмишту, а крајем августа на принудни рад у Немачку (*Wiener Neustadt*). Од октобра 1944. налази се у емиграцији, у Аустрији, Француској, САД и Великој Британији (од 1958). У Француској је студирао Правни факултет и Слободну школу политичких наука. Учествовао је у оснивању и раду многих емигрантских удружења: Српска демократска омладина у Паризу (један од оснивача и члан Извршног одбора 1946), Српска омладинска задруга у Паризу (један од оснивача 1947), Савез „Ослобођење“ у Женеви (један од оснивача и члан првог Главног одбора 1949), Удружење српских писаца и уметника у иностранству, Лондон (један од оснивача и члан 1951), Удружење српски федералисти у Паризу (један од оснивача 1956), Југословенски комитет у Европском покрету (члан 1959), Центар за истраживање југословенских проблема у Лондону (члан 1960). Један је од покретача часописа *Наша реч* у Паризу 1947. и његов уредник између 1958. и 1990. и један од оснивача и уредника библиотеке *Наше дело*. Учествоје на првом састанку политичких радника који се окупљају око Демократске алтернативе 1963. године. Десимир Тошић се вратио у Србију 1990, после пет деценија проведених у емиграцији, и септембра 1990. је изабран за потпредседника Демократске странке, а 1992. за посланика у Скупштини СР Југославије. У Србији је био активан исто као и у емиграцији: члан-оснивач Фонда „Центар за демократију“ (1995), председник Европског покрета Србије (1996), потпредседник Демократског центра (1996) и члан политичког савета Демократске странке. Аутор је великог броја књига.²⁰

Дневник Десимира Тошића (АЈ, 849)

²⁰ D. Tošić, *nav. delo*, 361-363; D. Đokić, *nav. delo*, 29-36, 611-613.

Према Записнику о примопредаји архивске грађе др Дејан Ђокић, универзитетски професор у Лондону, поконио је 30. септембра 2011. Архиву Југославије заоставштину Десимира Тошића. Као дугогодишњи истраживач у Архиву, др Ђокић је сматрао да је Архив најподеснија институција за чување заоставштине коју му је Тошић оставио тестаментом.²¹ Познанство др Ђокића и Тошића датира од почетка 1997. године. По препоруци проф. Стевана К. Павловића²², Дејан Ђокић, тада студент на докторским студијама из историје националног питања Краљевине Југославије, ступио је у контакт са Тошићем. После првог састанка у Лондону уследили су „... многи други све дужи и све интересантнији, као и регуларна преписка“.²³

Заоставштина Десимира Тошића преузета је без пописа и износи око 8 дм (22 фасцикле, магнетофонске траке и касете, разне публикације и часописи). Недостатак пописа представља главни камен спотицања у њеном коришћењу. Подаци које је др Ђокић дао о архивској грађи приликом предаје заоставштине информативног су карактера. Аутори овог рада су - сходно времену које су имали на располагању, а и њихов задатак није био да напишу и архивистички среде збирку - прегледали целокупну заоставштину, али без детаљног ишчитавања свих докумената, како би могли да презентују какво се „благо крије“ у овој збирци.

Највећи део збирке чини преписка са бројним личностима коју је водио док је боравио у емиграцији, као и током боравка у Србији, попут Божидара Влајића, Михајла Михаилова, Ванета Ивановића, Живана и Радоја Кнежевића, Ненада Петровића, Миодрага Стајића, Косте Ст. Павловића, Бранка М. Пешела, брата Будимира, уредника *Гласа Канадских Срба* и других. Важно место у збирци припада документацији о Савезу „Ослобођење“ и часопису *Наша реч*. Она садржи исечке из новина, брошуре, Тошићева лична документа, његове изводе из прочитаних књига и текстове предавања, документа о Савезу независних демократа Срба, Хрвата и Словенаца у Паризу (касније преименованом у Савез демократа и социјалиста), Српској издавачкој задрузи у Лондону, 13 фотографија и др. Од публикација на првом месту бисмо издвојили све бројеве часописа *Наша реч* (Париз-Лондон, 1948-1990), потом *Демократија* (Париз, 1960-1962), *Демократија* (Београд, 1990-1991). Када су у питању магнетофонске траке и касете, претпостављамо да је реч о снимљеним Тошићевим интервјуима. Поставља се питање да ли се међу њима налазе и оне магнетофонске траке на којима су снимљени разговори Десимира Тошића и Божидара Влајића о унутрашњој политици Југославије између два рата.²⁴ Ову недоумицу сазнаћемо тек након преслушавања свих магнетофонских трака. Прегледањем збирке пронашли смо дневник, писан на ћирилици, који је Тошић уз

²¹ Досије збирке Десимира Тошића.

²² Стеван К. Павловић (1933-), професор емеритус историје Балкана на Универзитету у Саутемпτονу.

²³ Д. Ђокић, *Десимир Тошић и Савез Ослобођење: Појединац у колективу и колектив у појединцу*, Две годишњице Десимира Тошића (ур. Драгољуб Мићуновић, Миле С. Баврлић), Гутенбергова Галаксија и Центар за демократију, Београд 2000, 225.

²⁴ За дискусију им је послужила књига Ferda Čulinovića *Jugoslavija između dva rata I-II* (Zagreb, 1961). Разговори су вођени у току 1973, а последњи 30. априла 1974. године. Дошли су у расправи до споразума Цветковић-Мачек 1939. D. Tošić, O ljudima..., 127.

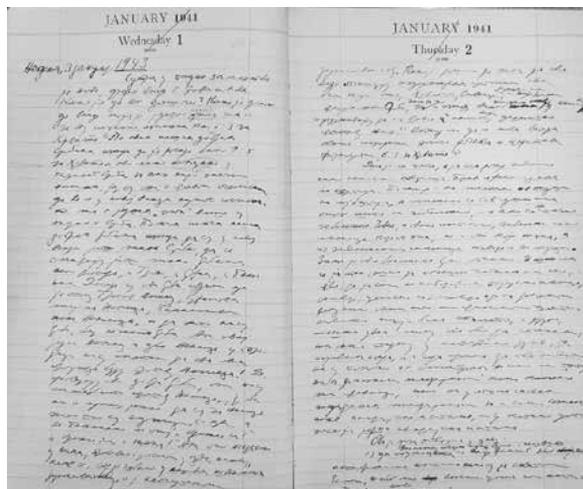
прекиде водио од 3. септембра 1956. до 23. јуна 1957. и од 26. јула до 10. септембра 1958. године.²⁵

Према Записнику о примопредаји грађе констатовано је да су граничне године грађе 1945-2008. Документа су углавном на српском, затим енглеском и француском језику.

Нажалост, збирка није доступна за истраживаче јер главни услов који је дародавац поставио, а то је да се архивска грађа попише и среди, није још увек реализован. Надамо се да ће у скорој будућности збирка Десимира Тошића постати доступна у читалоници Архива, јер ако се узму у обзир улога и значај које је имао у емиграцији она представља драгуљ битан за проучавање политичке емиграције на Западу, као и Тошићевог политичког ангажовања дугог неколико деценија. Други услов дародавца је да преписка са особама које су још у животу не буде доступна још 20 година од дана преузимања збирке.²⁶

859 - МИЛАН ГАВРИЛОВИЋ

Милан Гавриловић (Београд, 23. XI 1882 – Бетезди, САД, 1. I 1976), адвокат, министар, дипломата. Студирао је права у Београду и Паризу, где је докторирао. У дипломатској служби Краљевине Србије и Краљевине СХС обављао је разне дужности, од писара до саветника у рангу генералног конзулата, у Београду, Лондону, Атини, Берлину и Риму. После рада у дипломатској служби (на његов захтев је пензионисан 1923), вршио је дужност уредника дневног листа Политика између 1923-1930. године. Од 1920. био је члан Земљорадничке странке, а после смрти Јована Јовановића Пижона (1939) и њен председник. У међуратном периоду је писао чланке у *Дневном листу*, *Одјеку*, *Политици* и *Српском књижевном гласнику*. У дипломатске воде опет је „запловио“ јуна 1940. када је постављен за посланика Краљевине Југославије у СССР, где је остао кратко, јер се у новембру 1941. обрео у Лондону. За време Другог светског рата, у југословен-

Дневник Милана Гавриловића (АЈ, 859-2)

²⁵ Како је навео на почетку дневника: „Решио сам да пишем дневник. То биле пре забелешке него дневник. Датум који сам узео за почетак јесте онај кад сам се претпоследњи пут срео са Слободаном. Баш у среду, 3. IX.“ Десимир Тошић је водио белешке 1941, које су под називом *Једно виђење студентских политичких кретања пред Други светски рат - личне белешке из 1941. године* објављене први пут у часопису *Токови историје* 3, Београд 2006. Д. Тошић, *Личне белешке*, Београд 2007, 5.

²⁶ Досије збирке Десимира Тошића.

ским емигрантским владама вршио је дужности министра без портфеља, министра правде и министра пољопривреде, снабдевања и исхране (1941-1943). Током посете краља Петра II Карађорђевића Сједињеним Америчким Државама јуна 1942. налазио се у његовој пратњи. У емиграцији (од 1950. живи са породицом у САД) био је председник Српског народног савеза и Српског националног одбора. Одликован је Орденом светог Саве, грчким Орденом светог Спаса, румунском Круном и другим одличјима.²⁷ Милан Гавриловић је водио дневник за време Другог светског рата, у периоду 1942-1945, који је објављен постхумно 2013. у Београду.²⁸

Заоставштину Милана Гавриловића Архив Југославије преузео је од Хуверовог института при Станфорд универзитету у Калифорнији (САД) током 2013. године. На основу сведочанства Косаре Гавриловић, Миланове кћерке, забележеног у уводном тексту *Лондонског дневника*, могуће је пратити околности и разлоге који су довели до предаје заоставштине Милана Гавриловића Хуверовом институту, као и услове под којима је ова предаја извршена. Због крајње интересантне и у неку руку тужне приче, сећање Косаре Гавриловић цитираћемо опширније: „Када је 1972. године ураган назван Агнес прохујао кроз Вашингтон, нанео је велику штету целој вашингтонској околини укључујући и мали мерилендски град Бетезду где је живео Милан Гавриловић ... Штета коју је ураган Агнес нанео Гавриловићевој кући била је ограничена на поплављен подрум, и с материјалне тачке гледишта, била је сасвим занемарљива. Али за породицу Гавриловић штета је била непроцењива јер су се у том подруму налазили велики сандуци с архивом Милана Гавриловића. После поплаве, један добар део архиве је био потпуно неупотребљив, један део је остао нетакнут, а што се тиче преосталог дела, морали смо пажљиво да одвајамо слепљене листове хартије и да их лист по лист сушимо.“²⁹ У јесен 1973. породицу Гавриловић посетио је Франц (*Franc*), сарадник у Хуверовом институту при Станфорд универзитету, и понудио Гавриловићу да та установа преузме његову заоставштину. Подстрекач те идеје био је др Милорад Драшковић, у том тренутку главни кустос архива политичара, дипломата, професора, тадашњих емиграната из разних европских земаља у споменутој установи. Договорено је да се заоставштину Милана Гавриловића привремено чува на Хуверовом институту и по укидању комунизма у Југославији уступи неком српском архиву, који извршилац тестамена Милана Гавриловића изабере као најпогоднији. Друга ствар која је договорена била је да приватна документа постану доступна за истраживање после смрти особе на коју су се та документа односила.³⁰

Хуверов институт је дошао у посед ове заоставштине 1976. године. Као информативно средство израђен је сумарно-аналитички инвентар на енглеском језику. На почетку пописа дат је преглед најважнијих биографских података

²⁷ АЈ, Министарство иностраних послова Краљевине Југославије (334), персоналије, 145-468; АЈ, Збирка Милана Гавриловића (859), Биографски подаци о Милану Гавриловићу, 1-2; Предраг Лажетић, *Милан Гавриловић*, Српски биографски речник 2, (В-Г), Нови Сад 2006, 588-589; Милан Гавриловић, *Лондонски дневник*, Београд 2013, 16-27, 329-339; Инвентар збирке Милана Гавриловића.

²⁸ М. Гавриловић, *Лондонски дневник*, Београд 2013.

²⁹ *Исто*, 8.

³⁰ *Исто*, 8-9.

Милана Гавриловића, а на крају се налазе обједињени именски и институционални индекси, сортирани по абеди. Попис докумената саставили су Алес Покорни (*Ales Pokorny*) и Роналд Булатоф (*Ronald Bulatoff*), сарадници Хуверовог института при Станфорд универзитету.³¹

Архив Југославије, у настојању да прикупи што већи број заоставштина српских политичких емиграната, ступио је у контакт са сином и кћерком Милана Гавриловића, Алексом и Косаром Гавриловић. Извршилац тестамена Косара Гавриловић и Архив Југославије потписали су документ о сагласности да се збирка Милана Гавриловића пребаци са Хуверовог института у Архив Југославије где ће се трајно чувати. Након разговора надлежних у Архиву и Хуверовом институту заоставштина је стигла у Београд 27. новембра 2013. године. Састоји се од 54 кутије докумената и 69 фотографија. Документа су микрофилмована и 65 ролни је послато из САД заједно са кутијама.³²

Граничне године архивске грађе обухватају период између 1938. и 1976. године. Значај ове збирке огледа се у томе што пружа информације битне за проучавање политичког ангажовања Милана Гавриловића у емиграцији, југословенске Владе у емиграцији и српског исељеништва у САД у периоду после 1945. године. Прелиставањем инвентара фонда уочава се неколико целина: документа са биографским подацима Милана Гавриловића (1940-1976); Дневник који је водио 1942-1945; обимна преписка (1941-1976) са српским и југословенским политичарима у емиграцији, страним политичарима, јавним и приватним лицима, институцијама и удружењима (издвојићемо ону најобимнију коју је водио са Слободаном Јовановићем, Михом Креком, Радојем и Живаном Кнежевићем, Миливојем Николићем, Драгољубом Вурдељом, Костом Ст. Павловићем, Лејлом Пецет (*Leila Paget*), Ребеком Вест (*Rebecca West*), Ричардом Никсоном (*Richard Nixon*), Српским историјско-културним друштвом „Његош“, Српском братском помоћи, Српским народним универзитетом, Удружењем српских писаца и уметника у иностранству и др); говори и текстови Милана Гавриловића; документација из периода када је био посланик КЈ у Москви; документација из периода када је учествовао у раду југословенске Владе у Лондону; документа о раду Српског националног одбора (1952-1975); досијеа о разним питањима, темама, српским и страним удружењима (1938-1976); фотографије и друго.³³ Документа су на српском и енглеском језику.

Збирка Милана Гавриловића је дигитализована и доступна је за прегледање у дигиталном облику. Према евиденцији коју запослени у читаоници воде о корисницима архивске грађе, у периоду 2016-2019. коришћена је осам пута за потребе писања књиге, доктората, чланка и мастер рада. Документа ове збирке употребљена су за припрему изложбе *Србија-Русија, Југославија-СССР* (аутори др Алексеј Тимофејев, др Горан Милорадовић, др Александар Животић, Београд, 2018).

³¹ Register of the Milan Gavrilović papers, http://pdf.oac.cdlib.org/pdf/hoover/reg_072.pdf, 24. август 2020. године

³² М. Милошевић, *Са Хуверовог института у Архив Југославије преузета збирка докумената др Милана Гавриловића, дипломате и политичара*, Архив 1-2, Београд 2013, 243.

³³ Види: Инвентар збирке Милана Гавриловића.

ЗАКЉУЧАК

332

Архив Југославије је током седамдесетогодишњег рада преузео 874 фонда архивске грађе од државних органа, организација, физичких и правних лица, најчешће по основу законске надлежности. Мањи део чине збирке истакнутих јавних личности, политичара, дипломата, научника и културних радника, које су углавном преузимане по основу поклона. Овим чланком скренута је пажња на једну посебну и врло значајну групацију збирки емигрантске провенијенције. У питању су заоставштине личности које су након промене друштвено-политичког уређења у Југославији по завршетку Другог светског рата свој политички и друштвени живот наставили ван оквира новоформиране Социјалистичке Југославије, најчешће у државама Западне Европе и САД.

Овим радом је учињен мали помак у покушају расветљавања њиховог ангажмана на националном, политичком, друштвеном и војном плану о чему сведочи и сачувана архивска грађа, чији се тек један мали део налази у депоима Архива Југославије. Напори Архива резултирали су преузимањем оригиналних или микрофилмованих архивских докумената емигрантске провенијенције, међу којима су збирке кнеза Павла Карађорђевића, Милана Гавриловића, Десимира Тошића, Марка Крстића и Божицара Влајића. Поменуте збирке изузетно су значајне за проучавање спољне и унутрашње политике Краљевине Југославије, делатности југословенске Владе у изгнанству и политичке емиграције после Другог светског рата, као и делатности одређених личности у емиграцији, које су кроз разне облике политичког удруживања, стварања демократских клубова, задруга, оглашавањем у гласилима и часописима артикулисали своје ставове о међународним приликама и односима у Југославији и покушавали да пронађу пут и решење за промену режима у Југославији на демократским и либералним основама.

На основу евиденције о коришћењу архивске грађе у читаоници констатовали смо да збирке политичких емиграната, похрањене у Архиву Југославије, нису експлоатисане у оној мери у којој би требало, имајући у виду значај грађе коју садрже. Верујемо да ће овај рад побудити веће интересовање код историчара за наведене збирке. Такође, у наредном периоду остаје нада да ће се предузимати нови кораци и наставити са напорима како би се створили услови за сукцесивно преузимање преостале сачуване архивске грађе тренутно похрањене у сродним архивским установама у иностранству или су у власништву породица.

Ivana BOŽOVIĆ
Marko RADOVANOVIĆ

**COLLECTIONS OF POLITICAL IMMIGRANTS
IN THE ARCHIVES OF YUGOSLAVIA**

Summary

The Archives of Yugoslavia throughout its seventy years of work acquired 874 fonds of archival materials from state authorities, organizations, natural and legal persons mostly on the basis of legal jurisdiction. Lesser part of the collections are the collections of prominent public figures, politicians, diplomats, scientists and cultural workers that were mainly acquired as gifts. This work brought attention to a special and very important group of collections of immigrant provenience. The collections in question are the legacies of the persons that after the Second World War and the change of the socio-political system in Yugoslavia, continued their political and social life outside of the newly established Socialist Yugoslavia, mostly in the countries of the Western Europe and the USA.

This work made a small step toward illuminating their engagement on national, political, social and military plane to which preserved archival materials bear witness, and only a small part of these materials are in the depots of the Archives of Yugoslavia. The efforts of the Archives resulted in acquisition of the original or microfilmed archival documents of the immigrant provenience among which are the collections of Prince Pavle Karadorđević, Milan Gavrilović, Desimir Tošić, Marko Krstić and Božidar Vlajić. All mentioned collections are exceptionally important for studying domestic and foreign policy of the Kingdom of Yugoslavia, activity of the Yugoslav government in exile and political immigration after the Second World War, so as the activity of certain persons in immigration who, through various forms of political unification, by establishment of democratic clubs, cooperatives, and by postings in journals in magazines, articulated their stances about international position of Yugoslavia and relations within it, and trying to find a way and solution for the change of the regime in Yugoslavia on democratic and liberal bases.

On the basis of evidence of the usage of archival materials in the reading room we have noted that the collections of the political immigrants that are kept in the Archives of Yugoslavia are not exploited to the extent they should have been considering the importance of their content. We believe that this work will interest historians for mentioned collections. Also, we hope that in the following period new steps will be taken towards successive acquisition of the remaining preserved archival material that is kept in similar archival institutions abroad or are in the possession of the families.